

УДК 346.91

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.33>

ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ У ГОСПОДАРЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ніколенко Л.М.,
*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри господарсько-правових
дисциплін та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3437-6968>
nlh2006@ukr.net*

Ніколенко Л.М. Визначення принципу змагальності у господарському судочинстві.

У статті досліджуються особливості визначення принципу змагальності у господарському судочинстві на підставі аналізу законодавства, судової практики, у тому числі Європейського Суду з прав людини.

Підкреслено, що процес особливе місце в системі принципів господарського судочинства займає принцип змагальності, який є ключовим у досягненні завдань господарського судочинства.

Аргументовано, що принцип змагальності впливає на весь процес формування і дослідження фактичного матеріалу, необхідного для розгляду справи, визначає дії сторін та інших учасників процесу зі збору і дослідження доказів, послідовність здійснення цих дій та їх правові наслідки, роль судді у цьому процесі

На підставі аналізу законодавства та судової практики зазначено, що принцип змагальності передбачає: залежність дій суду від вимог позивача і заперечень відповідача; суд вирішує справу в обсязі вимог, заявлених сторонами; можливість вільного використання засобів доказування; право кожної сторони доказувати факти, що обґрунтовують вимоги і заперечення; можливість подавати сторонами додаткові докази за пропозицією господарського суду.

Підкреслено, що міжнародні стандарти у сфері судочинства приділяють значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу. Здійснено аналіз рішень Європейського Суду з прав людини стосовно тлумачення та застосування принципу змагальності та зроблений висновок, що принцип змагальності прийнято розглядати як базис концепції справедливого судового розгляду у розумінні статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що також включає принципи рівності сторін у процесі та ефективної участі, диспозитивності та розумності строку.

Зазначено, що з введенням в дію нового стандарту доказування «вірогідності доказів» необхідним є не тільки надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати саме ту їх кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу.

Наголошено, що реалізація принципу змагальності в апеляційному і касаційному провадженнях здійснюється із врахуванням визначених певних особливостей.

Ключові слова: принцип судочинства, змагальність сторін, учасники справи, судовий розгляд, справедливе судочинство, судові рішення.

Nikolenko L.M. Definition of the principle of competitiveness in economic litigation.

The article examines the peculiarities of determining the principle of competitiveness in economic litigation based on the analysis of legislation, judicial practice, including the European Court of Human Rights.

It is emphasized that the process has a special place in the system of principles of economic justice, the principle of competition, which is key in achieving the tasks of economic justice.

It is argued that the principle of competitiveness affects the entire process of formation and research of factual material necessary for the consideration of the case, determines the actions of the parties and other participants in the process of gathering and researching evidence, the sequence of these actions and their legal consequences, the role of the judge in this process

Based on the analysis of legislation and court practice, it is stated that the principle of competitiveness provides for: the dependence of the court's actions on the demands of the plaintiff and the objections of the defendant; the court decides the case to the extent of the claims made by the parties; the possibility of free use of means of proof; the right of each party to prove the facts substantiating claims and objections; the possibility for the parties to submit additional evidence at the proposal of the economic court.

It is emphasized that international standards in the field of justice pay considerable attention to the issue of compliance with the principle of competitiveness justice. An analysis of the decisions of the European Court of Human Rights regarding the interpretation and application of the adversarial principle was carried out and the conclusion was made that the principle of competitiveness is accepted as the basis of the concept of a fair trial in the sense of Article 6 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which also includes the principles of equality of parties in the process and effective participation, dispositiveness and reasonableness of the term.

It is noted that with the introduction of the new standard of proof "probability of evidence" it is necessary not only to provide enough evidence to confirm a certain circumstance, but also to provide exactly the amount of them that can outweigh the arguments of the opposite side of the court process.

It is emphasized that the implementation of the principle of competitiveness in appellate and cassation proceedings is carried out taking into account certain specific features.

Keywords: the principle of judicial proceedings, competitiveness of the parties, participants in the case, judicial proceedings, fair proceedings, courts decision.

Постановка проблеми. Побудова ефективного та справедливого судочинства – мета будь-якої держави і суспільства. З одного боку, суспільство і держава зацікавлені у створенні максимально ефективних і надійних гарантій законності, справедливості і безпомилковості судових рішень, що спрямовані на захист прав і законних інтересів осіб, які звернулися за судовим захистом. З іншого боку, держава зацікавлена в наданні оптимальної сукупності засобів для захисту порушеного права і законних інтересів. Діяльність будь-якого судового процесу базується на певних правових принципах, які знайшли своє закріплення у вигляді правових норм в тих чи інших нормативних актах. Принципи господарського судочинства – основні засади, загальні керівні положення, що визначають характер діяльності суду щодо здійснення судочинства в господарських відносинах [1, с. 15].

Значення принципів господарського судочинства полягає у тому, що вони є орієнтиром у тлумаченні процесуального законодавства; дають змогу господарському суду забезпечити правильне з'ясування господарського процесуального законодавства та застосування його згідно з дійсним змістом не тільки при розгляді справи у місцевому господарському суді, а також при перегляді справи в апеляційному, касаційному провадженні та за нововиявленими або виключними обставинами [2, с. 174]. Особливе місце в системі принципів господарського судочинства займає принцип змагальності, який є ключовим у досягненні завдань господарського судочинства, а саме справедливого, неупередженого та своєчасного вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та розгляд інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

Натепер в умовах адаптації українського законодавства до європейського продовжується пошук підходів до трактування принципу змагальності, що підкреслює актуальність теми дослідження та необхідність розкриття його суті через призму рішень Європейського суду з прав людини, що є джерелом права в Україні.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання принципів господарського судочинства неодноразово опинялися у центрі уваги українських науковців. Серед них слід відзначити: О. Беянович, О. Бірюкова, А. Бобкову, А. Бутирського, І. Бутирську, Б. Дерев'янку, О. Ломакіну, О. Подцерковного, В. Резнікову, Т. Степанову, В. Щербину та інших. Поряд з цим, питання принципу змагальності потребують подальшого дослідження, що свідчить про актуальність даної статті.

Метою статті є розкриття найбільш актуальних проблем принципу змагальності у господарському судочинстві та пошук їх вирішення на підставі аналізу законодавства та судової практики із врахуванням позицій Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Виклад основного матеріалу. Стаття 129 Конституції України визначає, що основними засадами судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості [3].

Стаття 13 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) гарантує те, що господарське судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін; кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень [4]. Кожна сторона провадження має бути поінформована про подання та аргументи іншої сторони та має отримувати нагоду коментувати чи спростовувати їх.

Принцип змагальності впливає на весь процес формування і дослідження фактичного матеріалу, необхідного для розгляду справи, визначає дії сторін та інших учасників процесу зі збору і дослідження доказів, послідовність здійснення цих дій та їх правові наслідки, роль судді у цьому процесі.

Принцип змагальності передбачає: залежність дій суду від вимог позивача і заперечень відповідача, суд вирішує справу в обсязі вимог, заявлених сторонами; можливість вільного використання засобів доказування; право кожної сторони доказувати факти, що обґрунтовують вимоги і заперечення; можливість подавати сторонами додаткові докази за пропозицією господарського суду. Принцип змагальності прийнято розглядати як базис концепції справедливого судового розгляду у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція), що також включає принципи рівності сторін у процесі та ефективної участі, диспозитивності та розумності строку.

Слід підкреслити, що міжнародні стандарти у сфері судочинства приділяють значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу. Пункт 30 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» міститься положення, згідно з яким дотримання принципів змагальності та рівності сторін є необхідними передумовами сприйняття судового рішення як належного сторонами, а також громадськістю [5].

Про змагальність можна говорити в різних аспектах. По-перше, змагальністю є з'ясування у суді взаємовідносин сторін за допомогою обміну доказами, які надані у строго процесуальній формі. Докази відносяться виключно до фактичної сторони судової справи, займають центральне місце у розгляді спору і надають діям сторін найбільшу результативність. Деякі вчені при тлумаченні принципу змагальності мають на увазі перш за все активність учасників процесу у зборі та наданні суду доказів, що підтверджують або спростовують фактичні обставини [6, с. 126–133]. По-друге, змагальність, окрім надання матеріалів і доказів, включає дискусію сторін у господарському суді. Стаття 218 ГПК України передбачає судові дебати де з промовами (заключним словом) виступають учасники справи. У цих промовах можна посилатися лише на обставини і докази, досліджені в судовому засіданні. Отже, за принципом змагальності, збір і підготовка усього фактичного матеріалу для вирішення спору між сторонами покладається законом на сторони. Суд тільки оцінює надані сторонами матеріали, але сам жодних фактичних матеріалів і доказів не збирає.

На підставі аналізу процесуального законодавства можна визнати, що законодавець, з метою реалізації принципу змагальності, надав учасникам справи можливість реалізувати свої права за допомогою процесуальних засобів, а саме: можливості обґрунтовувати свої вимоги шляхом розширення переліку засобів доказування за рахунок виокремлення електронних доказів (п. 1 ч. 2 ст. 73 ГПК України); закріплення поряд із належністю та допустимістю доказів таких вимог, як достовірність і вірогідності (ст. ст. 78, 79 ГПК України); чітке регламентування подання доказів (ст. 80 ГПК України); передбачення процедури обміну змагальними паперами (ч. 2 ст. 80 ГПК України); встановлення можливості відмови від визнання обставин (естопелю) (ч. 2 ст. 75 ГПК України); встановлення заборони суду збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім виступу доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів (ч. 4 ст. 74 ГПК України).

Застосування вимог щодо вірогідності доказів підкреслює необхідність співставлення судом доказів, які надає позивач та відповідач. Тобто з введенням в дію нового стандарту доказування необхідним є не тільки надати достатньо доказів для підтвердження певної обставини, а надати саме ту їх кількість, яка зможе переважити доводи протилежної сторони судового процесу. Стаття 79 ГПК України встановлює, що наявність обставини, на яку сторона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, вважається доведеною, якщо докази, надані на підтвердження такої обставини, є більш вірогідними, ніж докази, надані на її спростування. Питання про вірогідність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання. За змістом статті на суд покладено обов'язок оцінювати докази, обставини справи з огляду на їх вірогідність, яка дозволяє дійти висновку, що факти, які розглядаються,

скоріше були (мали місце), аніж не були [7]. У рішенні ЄСПЛ у справі «Трофимчук проти України», в аспекті змагальності, наголошується на тому, що оцінка доказів є компетенцією національних судів і Суд не підмінятиме власною точкою зору оцінку фактів, яку їм було надано в межах національного провадження, гарантуючи право на справедливий судовий розгляд [8]. Аналогічна позиція також міститься у рішенні в справі «Олюджіч проти Хорватії» де визначено, що ст. 6 Конвенції не встановлює жодних правил щодо допустимості доказів або способів їх оцінки, що є предметом регулювання, в першу чергу, національного законодавства та оцінки національними судами [9].

В інших рішеннях ЄСПЛ сформував такі підходи до розуміння принципу змагальності: згідно зі ст. 19 Конвенції обов'язок Суду полягає у забезпеченні дотримання зобов'язання, що здійснюються Договірними сторонами Конвенції, зокрема, його функція не стосується фактів чи законів, які враховані національним судом, якщо тільки вони не порушили прав та свобод, захищених Конвенцією; Суд не може погодитися принципово та абстрактно з тим, щоб незаконно отримані докази можуть бути допустимими («Schenk v. Switzerland, заява № 10862/84, п.п 45-46; «Garcia Ruiz v. Spain», заява № 30544/96, п. 28; Spang v. Switzerland, № 45228/99, п. 32); Суд повторює, що він не уповноважений замінювати свою оцінку фактичних обставин, зроблену національними судовими органами, проте відповідно до прецедентної практики Суду вимога справедливості судового розгляду включає дослідження способу, у який було отримано та представлено докази; завдання Суду, серед іншого, установити, чи провадження в цілому, включно зі способом отримання і представлення доказів, було справедливим у розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції («Домбо Беєр В. В. проти Нідерландів» (Dombo Beheer B.V. v. The Netherlands), заява № 14448/88, п. 31) [10].

Якщо говорити про апеляційне і касаційне провадження у господарському суді, то реалізація принципу змагальності здійснюється з врахуванням визначених певних особливостей.

У ст. 269 ГПК України визначено, що суд апеляційної інстанції переглядає справу за наявними у ній і додатково поданими доказами та перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів та вимог апеляційної скарги. Він досліджує докази, що стосуються фактів, на які учасники справи посилаються в апеляційній скарзі та (або) відзиві на неї. Докази, які не були подані до суду першої інстанції, приймаються судом лише у виняткових випадках, якщо учасник справи надав докази неможливості їх подання до суду першої інстанції з причин, що об'єктивно не залежали від нього [4].

Переглядаючи у касаційному порядку судові рішення, суд касаційної інстанції в межах доводів та вимог касаційної скарги та на підставі встановлених фактичних обставин справи перевіряє правильність застосування судом першої чи апеляційної інстанції норм матеріального і процесуального права. Суд касаційної інстанції не має права встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені у рішенні або постанові суду чи відхилені ним, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими, збирати чи приймати до розгляду нові докази або додатково перевіряти докази. (ст. 300 ГПК України).

Суд не обмежений доводами та вимогами апеляційної або касаційної скарги, якщо під час розгляду справи буде виявлено порушення норм процесуального права, які є обов'язковою підставою для скасування рішення, або неправильне застосування норм матеріального права (ст. 269, 300 ГПК України) [4].

Сучасне процесуальне законодавство орієнтується на міжнародні стандарти змагального процесу, відповідно до яких суд обмежений вимогами сторін. З цього слідує, що те, у чому сторони згодні, має вважатися безперечним, тому суд не повинен виходити за межі вимог, вказаних у скарзі.

Висновки. На підставі зробленого аналізу можна зробити наступні висновки: по-перше, застосування принципу змагальності в українському господарському судочинстві є запорукою законного та справедливого рішення суду, що повністю відповідає міжнародним стандартам в сфері судочинства та позиції ЄСПЛ; по-друге, дія принципу змагальності ґрунтується на активній реалізації учасниками процесу своїх функцій, на підставі забезпечення судом виконання ними своїх процесуальних обов'язків та здійснення наданих їм прав; по-третє, суд спрямовує і доповнює діяльність сторін, але за жодних обставин не підміняє їх.

Список використаних джерел:

1. Щербина В., Резнікова В.В. Основні засади (принципи) господарського судочинства України. *Право України*. 2018. № 7. С. 13–33.

2. Ніколенко Л.М. Реалізація основних принципів господарського судочинства при перегляді судових актів. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 174–180.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 ВР. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-ХІІ. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
5. Висновок Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень». 2008. № 11. *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf.
6. Лунін С. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 126–133.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 19.01.2022 у справі № 910/13106/20. *Судова влада України. Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102828627>.
8. Рішення Європейського суду з прав людини «Трофимчук проти України» від 28.11.2010 № 4241/03. *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_846#Text.
9. Рішення Європейського суду з прав людини Справа «Олюджіч проти Хорватії» від 5.02.2009 № 22330/05. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 1. С. 23–31.
10. Матвійв Є. Застосування принципу змагальності в українському судочинстві. 03.07.2020. *Сайт адвоката Єлизавети Матвійв*. URL: <https://advocate.matviiv.com/article/75/>.